

В.А. Храновський

ДО ПИТАННЯ ПРО ШУМЕРСЬКО-АУСТРИЧНІ МОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

(Глотохронологічний аналіз фундаментальної та повсякденної лексики, фонетичних та морфологічних відповідностей)

Дослідники різних мов та лінгвістичних сімей порівнювали шумерську мову з мовами багатьох сімей та макросімей, зокрема з мон-кхмерськими, малайсько-полінезійськими або австронезійськими [Дьяконов 1967, 83]. У 1988 році радянський та російський шумеролог А.Г. Кіфішин висунув гіпотезу про спорідненість шумерської мови з мовами мунда (індійський доарійський та додравідський субстрат), поширеними в Північно-Східній, частково Центральній Індії. Зазначений шумеролог висунув цю гіпотезу на основі аналізу показників 1-ї та 2-ї особи однини займенників та спільного показника родового відмінка [Шумерский язык]. У 1997 році І.М. Дьяконов, постійний опонент А.Г. Кіфішина, висунув гіпотезу про спорідненість шумерської мови з мовами народів мунда. Він, зокрема, виявив спільні для шумерської та мунда показники займенників 1-ї та 2-ї особи однини, спільний показник родового відмінка, а також деякі спільні терміни спорідненості [Емельянов 2003, 30].

Ще за рік до того, як І.М. Дьяконов пристав до гіпотези про мунда-шумерську мовну спорідненість, у 1996 році П.К. Манансала опублікував свої порівняльні дослідження фонетичних, морфологічних та лексичних даних на користь спорідненості шумерської мови з мовами як австроазіатської сім'ї, до якої відносять мови мунда, так і австронезійської мовної родини, а також папуаськими діалектами та японською мовою [Austric relationship of Sumerian Language]. Учений у своїй праці продемонстрував цілісну систему елементів матеріальної схожості енклітичних займенників, що замінюють особові та вказівні займенникові форми, питальних займенників, суфіксів комітативного, локативно-термінативного, ергативного, еквативного (порівняльного) та родового відмінків. П.К. Манансала також відзначив схожість у чергуванні приголосних b/g, b/m, d/g, d/h, d/z, g/h, g/n, h/r, h/r, m/n, n/r, n/sh, s/z, sh/z, r/l у мовах мунда, малайсько-полінезійських та японській мові, з одного боку, та в діалектах шумерської мови *eme-gir* та *eme-sal* ("жіночої мови") – з другого. Також було продемонстровано схожість між префіксами-показниками способів дієслів. Зокрема, префікс *ta-* (*m*) – показник агенсу в дієсловах індонезійських та філіппінських діалектів [Austric relationship of Sumerian Language] – П.К. Манансала вважає спільним за походженням з показником напрямку дії *tu-* в шумерській мові, щодо якого дослідники шумерської мови висловлювали різні думки. Наприклад, А. Фалькенштейн вважав, що префікс *tu-* при певному співвідношенні з іншими префіксами та у відповідній позиції вживався в текстах урочистого змісту та у випадках, коли в центрі уваги мовця – особа соціально активного класу. Інші дослідники гадали, що *tu-* виражає рух до мовця, а от В.В. Струве – що згаданий префікс означає дію на свою користь [Дьяконов 1967, 67–68]. Префіксальні показники підтверджувального способу в шумерській мові *na-* та *ga-* [Дьяконов 1967, 66] П.К. Манансала вважає спільними за походженням з тагал. та індонез. показником активу *nag-*; префікси безособових дієслів *ba-*, *pa-* в шумерській мові – з префіксальним показником неагентивності та каузативу *pa-* в капампанганській мові, а також префіксом неангентивності в папуаських мовах та діалектах магорі (ума, магорі, йоба, біна тощо) [Austric relationship of Sumerian Language].

П.К. Манансала також навів приклади співзвучності елементів лексики в шумерській, австроазіатських, австронезійських та папуаських мовах, що означають такі поняття, як “сонце”, “день”, “чоловік, людина”, “собака”, “дорога”, “писати”, “лук”, “стріла”, “гора”, “ніч”, “дитина”, “говорити”, “дружина”, “широкий, розширювати”, “молоко”, “фрукт”, “повертатися”, “коло”, “риба”, “господиня, володарка”, “мати”, “батько”, “сестра”, “їсти”, “бруднити”, “брудний”, “різати”, “бити”, “торкатися”, “запрягати”, “прив’язувати до спини (плечей)”, “могутній, сильний”, “давати”, “бути”, “збиратися”, “поселення”, “буря, шторм”, “маленький”, “земля, острів”, “басейн (ріки)”, “підіймати”, “щасливий”, “небо”, “повітря”, “демон”, “слабкість, хвороба, страждання”, “чорний”, “храмова служниця (блудниця)”, “відстань”, “око”, “зверху”, “вірний”, “правильний”, “тремтіти”, “володіти”, “жадібний”, “бажати”, “пишність”, “хвастощі”, “простягатися”, “руйнувати”, “влаштовувати”, “безлад”, “мотузка”, “багато”, “збільшувати”, “канал”, “зрошення”, “чудовий”, “ім’я”, “копати”, “розширювати”, “сяяти”, “груди”, “повертати”, “вода, рідина”, “весь”, “поле”, “один”, “вогонь”, “проростати”, “тексти”, “темний”, “об’єднуватися”, “сонце” тощо [Austrian relationship of Sumerian Language].

Якщо прийняти гіпотезу про можливу спорідненість між шумерською мовою та мовами вищезгаданих сімей, тоді слід прийняти й тезу щодо спорідненості між самими цими сім’ями – австроазіатською, австронезійською, тайськими (тай-кадайськими), мяо-яо й навіть папуаськими говірками.

Ряд дослідників австроазіатських та австронезійських, тай-кадайських мов більш ніж сто років тому розробили концепцію австронезійської макросім’ї, що об’єднує мови цих сімей та деякі інші лінгвістичні групи, мови яких поширені в ареалі Південно-Східної Азії та Океанії. Австронезійську теорію висунув на початку ХХ ст. В. Шмідт, який у своїй книзі “Мон-кхмерські народи – сполучна ланка між народами Центральної Азії та Австронезії” (1906) навів ряд схожих в обох мовних сім’ях афіксів та 215 спільних, на його думку, коренів [Ефимов 1990, 52; Schmidt 1906]. Проте вчені пізніших поколінь, що досліджували це питання, розкритикували гіпотезу В. Шмідта як таку, що не була обґрунтована вагомими, переконливими аргументами. Основні заперечення висунутих В. Шмідтом аргументів полягали в тому, що форми, які наводилися, були подані не в реконструйованому вигляді, а так, як вони існують у сучасних мовах. Крім того, до порівняння було притягнуто чимало коренів, що імітують звуки, і вони не підтверджують спорідненість. У більшості випадків неможливо встановити, чи є схожість тих чи інших коренів результатом генетичної спорідненості чи запозичень пізніших епох [Ефимов 1990, 52; Benedict 1975].

Протягом останніх трьох десятиріч ХХ століття дослідники продовжили висувати гіпотези як щодо віддаленої спорідненості між австроазіатськими та австронезійськими, а також паратайськими (за термінологією П. Бенедікта, кадайськими мовами) та мовами мяо-яо, так і щодо субстратних зв’язків між цими мовами як неспорідненими. П. Бенедікт, висувачи гіпотезу австро-тайської спорідненості, а також можливої спорідненості з австронезійськими і тайськими (кадайськими) мовами та мовами мяо і яо, в той же час пояснює схожість у лексиці між зазначеними мовами та мовами австроазіатської сім’ї наявністю австроазіатського субстрату в австро-тайських мовах [Пейрос 1988, 319; Benedict 1975]. Ж. Діфлот, у свою чергу, заперечує навіть наявність суттєвого австротайського субстрату, а Х.Л. Шорто не виключає можливості існування австронезійської суперсім’ї та наводить ряд австронезійських коренів у давньомонській лексиці [Ефимов 1990, 52; Diffloth 1977; Schmidt 1906; Shorto 1971].

Принципи дослідження віддаленої спорідненості мов, що належать до різних сімей, модифікувалися протягом десятиріч, і завдяки старанням та зусиллям таких лінгвістів, як М. Сводеш, В.М. Ілліч-Світлич, О.С. Мельничук, М.Д. Андреев, С.А. Старостін та ін., були розроблені нові методології визначення наявності віддаленої мовної спорідненості та її ступеня [Мосенкіс 1996, 37]. Зокрема, В.М. Ілліч-Світлич використав класичну

методику виявлення та підтвердження найдавніших споріднених зв'язків між мовними родинами, а саме: виявлення системи регулярних фонетичних відповідностей, характерних для основної маси лексичних та морфологічних зіставлень, та реконструкція на цій основі більш давнього стану [Старостин 1989, 2–39]. Автор цієї статті більше схиляється саме до дослідження основного словникового фонду, і особливо його ядра, а також фонетичних відповідностей між мовами, які вивчаються в контексті віддаленої спорідненості, а не типологічних відповідностей, оскільки типологічні риси, як зазначає Ю.Л. Мосенкіс, є не тільки змінними (досить лише звернути увагу на структурний розвиток праіндоевропейської мови, що відзначалася “доморфологічним ладом”) [Мосенкіс 1996, 37; Савченко 1974, 139].

З метою з'ясування питання можливої генетичної або набутої протягом тривалих етнокультурних контактів спорідненості між шумерською мовою та мовами відомих науці сімей і макросімей автор цієї статті звернувся до методики лексикостатистичного порівняльного дослідження мов, розробленої М. Сводешем. У 1945–1952 рр. вчений опрацював принципи методу глотохронології (від грец. *γλωσσα* ‘мова’ + *χρόνος* ‘час’ + *λόγος* ‘слово, вчення’), тобто дисципліни порівняльно-історичного мовознавства, що виявляє швидкість перебігу мовних змін і на цій підставі дозволяє визначити час розходження споріднених мов та ступінь близькості між ними. Глотохронологія використовує техніку виміру точних наук і має чимало спільного зі способом датування археологічних знахідок за вмістом у них радіоактивних ізотопів вуглецю [Жик 2010, 12–13]. Лексикостатистична глотохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов на основі спостережень про рівномірну швидкість змін найбільш сталої частини словника, вживаної у звичайних, тобто найістотніших, ситуаціях спілкування. Суть цих спостережень полягає в кількості несхожих слів у споріднених мовах, що порівнюються, серед 100 найстійкіших елементів найбільш вживаної лексики, і при наявності близько 14 несхожих слів робиться висновок про те, що роз'єднання мов, що порівнюються, відбулося 1000 років тому. М. Сводеш вивів ще одну формулу, згідно з якою за кожні 100 років між двома стослівними списками мов-нащадків реальних чи гіпотетичних прамов залишається спільним 0,74 обсягу списку, або 26% слів заміщується іншими словами [Жик 2010, 14] (див. таблицю 1). За словами М. Сводеша, в усіх мовах є та частина словникового запасу, що означає корінні, фундаментальні і разом з тим буденні поняття і, на противагу спеціальній, чи так званій “культурній”, частині словника, змінюється з відносно постійною швидкістю [Сводеш 1960, 23–24]. Лексика, що порівнюється, включає такі поняття:

- деякі займенники (я, ми, ти, хто, що, все, цей, той);
- елементарні дієслова (бачити, вбивати, йти, кусати, лежати, летіти, приходити, пити, плавати, помирати, їсти, горіти, давати, знати, сидіти, сказати, спати, стояти, чути);
- назви ознак, у тому числі деяких кольорів (білий, великий, добрий, довгий, жирний, жовтий, зелений, круглий, маленький, повний, новий, холодний, теплий, сухий, червоний, чорний);
- назви деяких речовин, небесних тіл, предметів та явищ довкілля (хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце, місяць, попіл);
- назви тварин і рослин та продуктів тваринного чи рослинного походження (собака, м'ясо, риба, птах, воша, кора, корінь, насіння, дерево, листок, яйце);
- назви частин тіла людини і тварин (волосся, груди, зуб, кістка, коліно, пазур, пачинка, перо, ріг, рот, серце, ступня, живіт, рука, голова, око, вухо, ніс, хвіст, шия, шкіра, язик);
- загальні назви людей (людина, чоловік, жінка, ім'я);
- прислівник “багато”;
- деякі числівники (один, два);
- частка “не” [Жик 2010, 15–17; Тищенко 2007, 283–288].

Таблиця 1.
Розрахунок часової відстані від часу розходження двох мов
за відсотком збереження спільної лексики
у двох 100-слівних списках М. Сводеша за двома константами (K_1 та K_2)

$K_1=86\%$	$K_2=74\%$	Кількість століть
86	74	10
74	55	20
55	40	30
40	30	40
30	22	50
22	16	60
16	12	70
12	9	80
9	7	90
7	5	100

З боку ряду дослідників питання віддаленої спорідненості, зокрема С.А. Старостіна, іноді звучали критичні зауваження на адресу методики М. Сводеша, зокрема тієї, що стосується його “першої константи”, тобто концепції щодо заміни кожної тисячі років у певній мові 14% зазначеного стослівного списку, а також впливу на точність глотохронологічних обрахунків таких факторів, як консервація лексем у літературних мовах або запозичення з інших мов [Старостин 1989, 2–39]. Проте, на думку автора цієї статті, саме друга формула (друга константа М. Сводеша, за якою кожна тисячу років у стослівних списках мов, що порівнюються, заміщуються 26% лексики) цілком реалістично відображає процес розділу спільнот та утворення окремих мов у часовому просторі, і це підтверджено рядом прикладів. Зокрема, порівнявши кількість спільних та відмінних лексем зазначеного переліку в українській та російській мовах, автор цієї статті виявив лише 14% слів з цього переліку, що відрізняються у цих мовах, а це означає, що період, коли відособилися одна від одної ряд давньосхіднослов’янських говірок і почали формуватися сучасні українська та російська мови, віддалений від нашого часу приблизно 650–700 роками. Крім того, порівнявши лексичні форми, що мають значення 100 слів переліку М. Сводеша, в українській та перській мовах, автор виявив 17% спільнокореневої лексики в цих мовах, і, таким чином, час роз’єднання прадавньої мовної спільноти, до якої належали протоіндоіранці та протослов’яни, чи протобалто-слов’яни, можна датувати приблизно як 5700–5800 років тому, тобто приблизно 3800–3700 рр. до н.е. Такий висновок принаймні не суперечить гіпотезам ряду дослідників у галузях порівняльно-історичного мовознавства та археології про розпад індоіранської спільноти не пізніше ніж у кінці IV тис. до н.е. та заселення протоіндоєвропейцями, у тому числі й протослов’янами, Європейського континенту після рубежу IV та III тис. до н.е. [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 917, 951].

Автор цих тез провів порівняльний аналіз зазначеного стослівного переліку базової лексики таких мов, як фарсі та хінді, фарсі та арабської, фарсі та азербайджанської, фарсі та узбецької, що внаслідок тривалого спільного проживання їхніх носіїв на певних територіях, наявності двомовності, значного культурного взаємовпливу передавали одна одній чимало запозичень, і виявив незначний відсоток запозичень в одній мові з іншої, якщо це не були близькоспоріднені мови. Зокрема, у стослівному списку мов фарсі та хінді-урду можна знайти лише 4% арабської лексики і приблизно такий же від-

соток перської лексики можна знайти в азербайджанській та узбецькій мовах. У той же час у зазначених стослівних списках мов хінді та урду можна знайти 14% запозичень із близькоспорідненої перської мови.

Беручи до уваги можливість проникнення навіть до найстійкішої категорії вживаної лексики мови, що досліджується, слів з мов, у яких не виявлено близької спорідненості з цією мовою, не можна погодитися з тезою дравідолога М.С. Андронова про те, що “спорідненість усередині однієї сім’ї не є споконвічною, а має історичний характер – вона складається поступово і так само поступово може слабшати й зникати” [Андронов 1965, 131; Андронов 1969, 319]. Як відомо, кількість споріднених елементів, що пов’язують одну мову чи певну групу мов з цілою мовною сім’єю, не залишається сталою і може змінюватися, скорочуватися, поступово досягнувши тієї межі, за якою така спорідненість стає віддаленою або взагалі перестає відчуватися. Навпаки, у групі неспоріднених мов можуть з’являтися елементи, що раніше були їм чужі. Якщо кількість таких елементів, що стануть тепер спільними для всіх мов зазначеної групи, поступово збільшується, то, досягнувши певної кількісної межі, ці елементи стають переважаючими та можуть визначати певні зв’язки спорідненості [Андронов 1965, 130–131; Андронов 1969, 320].

М.С. Андронов, услід за Р. Колдуеллом, Ф. Кіттелем, С.К. Чаттерджі, Т. Барроу та ін., наголошував на значному зближенні індоарійських та дравідських мов унаслідок тривалого співіснування носіїв цих мов та діалектів протягом майже чотирьох тисяч років, починаючи з першої половини II тис. до н.е. Внаслідок тривалої двомовності чимало типологічно близьких характеристик об’єднали індоарійські та дравідські мови і, навпаки, кількість споріднених елементів між індоарійськими мовами та іншими мовами індоєвропейської сім’ї поступово зменшувалася. З’явилися характерні для дравідських мов риси у фонетиці індоарійських мов, зокрема ретрофлексні приголосні, спрощення консонантних груп, набуття дзвінкості приголосних, спірантизація тощо. У морфології новоіндійських мов відбувся перехід від системи флективної словозміни до аглютинативної. У галузі лексики особливо відчутним вбачається вплив індоарійських мов на дравідські. У деяких дравідських мовах кількість індоарійських запозичень сягає 70% [Андронов 1965, 122–124], а в чотирьох літературних мовах Південної Індії – телугу, тамільській, малаям та каннада, – як відзначають М.Б. Емено та Т. Барроу, “спостерігається тенденція до використання всього санскритського словника без будь-яких обмежень” [Виггов, Еменау 1962, 1]. Автор цієї роботи знайшов 41 санскритське запозичення серед стослівного переліку зазначених найстійкіших елементів лексики сучасних дравідських мов поряд із власне дравідськими синонімами цих слів, і якщо взяти до уваги концепцію М. Сводеша щодо заміни 26% елементів, що мають значення ста вищезгаданих слів, за кожну тисячу років, то можна прийти до висновку про те, що розпад протодравідсько-давньоіндійської мовної спільноти відбувся приблизно 2900 років тому. Цей висновок не суперечить тезі про поступове зникнення з ужитку діалектів давньоіндійської мови у перших століттях I тис. до н.е. Про це свідчить, на думку М.С. Андронова, те, що вже в VII ст. до н.е. буддиські проповідники почали звертатися до народних мас мовою палі, а поява у V ст. до н.е. граматики Паніні зайвий раз підтверджує зникнення давньоіндійської як живої розмовної мови [Андронов 1965, 123].

На можливість виникнення спорідненості між протошумерськими говірками та неспорідненими з ними діалектами автор цієї статті вказував під час аналізу спільних між протошумерськими та протоалтайськими, зокрема прототюркськими, діалектами елементів у лексиці, морфології та граматиці. При порівняльному дослідженні подібних за звучанням елементів шумерської та тюркської лексики, що означають сто зазначених найбільш стійких слів, автор помітив серед 41 схожого за звучанням слова в шумерській та тюркських мовах 11 елементів, що, на думку автора, є запозиченнями з прототюркських до протошумерської мови або навпаки [Храновський 2011, 231–232].

Історичні документи не зафіксували контактів між шумерами та давніми тюрками. Якщо такі контакти існували, то вони перервалися ще в доісторичну епоху, до того, як з'явилися перші відомі науці шумерські клинописні тексти, тобто в перші століття IV тис. до н.е. [Дьяконов 1990, 589]. Що стосується взаємодії між дравідськими та індоарійськими мовами, то процес дифузії між ними продовжується й нині, особливо між мовами, поширеними на межі розселення носіїв цих мов, тобто між бенгальською, орія, маратхською з одного боку та гонді, курукх, телугу, каннада тощо – з другого. Дослідники виділяють спільні післяйменники та суфікси об'єктного відмінка (наприклад, подібні за звучанням та семантикою післяйменник *-ko* в літературному хінді і тамільський суфікс *-ки*, які передають об'єктне значення), множини тощо у цих мовах, і вже важко зробити впевнений висновок про те, якого походження ці морфологічні показники. Ці процеси зумовлені двомовністю носіїв цих мов, що є результатом прагнення зробити свою мову більш зрозумілою одне для одного. Зростання кількості спільних морфологічних формантів як елементів нових споріднених зв'язків може сприяти об'єднанню в майбутньому індоарійських та дравідських мов в одну сім'ю [Андронов 1965, 128–130].

Подібні до вищезазначених показників об'єкта за звучанням та значенням морфологічні показники, зокрема показники *-ko* (*-go*), є і в бірманській мові, що зближує її з тамільською, незважаючи на те що бірманська мова, як і інші мови китайсько-тибетської сім'ї, має моносилабичну структуру з тенденцією до аглютинативності, а тамільська, як і інші дравідські мови, є типово аглютинативною. Якщо бірманська мова має спільні риси з тамільською на морфологічному та синтаксичному рівнях, то на рівні морфем більш схожа з китайською, кхмерською та в'єтнамською [Еловков 1965, 143–147].

Останні дві мови входять, на думку більшості сучасних дослідників, до австроазійської сім'ї [Лекомцев 1990, 52–54], яку нині чимало лінгвістів об'єднують з австронезійськими, паратайськими (кадайськими) мовами, а також мовами мяо-яо в аустричну сім'ю [Ефимов 1990, 52]. Щоб знайти відповідь на питання, чи були споріднені протошумерські говірки та мови й діалекти предків носіїв сучасних аустричних мов, слід провести глotoхронологічний аналіз на наявність матеріальної схожості між елементами фундаментальної шумерської та протоаустричної лексики, що означає буденні поняття і входить до стослівного списку, складеного М. Сводешем.

Автор статті провів цей аналіз, використовуючи шумерську та “протоаустричну” лексику, реконструйовану сучасними вченими в галузі глotoхронології, зокрема С.А. Старостінін та І.І. Пейросом [С.А. Старостин], і виявив такі приклади схожості у фундаментальній лексиці зазначених мов:

- 1) шум. *mah* ‘великий’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *mak [Austriac etymology];
- 2) шум. *tab, pil* [Halloran]; протоаустр. *TVw ‘гарячий, вогонь’ [Austriac etymology];
- 3) шум. *siki, sig* ‘волосся, шерсть’ [Halloran]; протоаустр. *ʔsVk [Austriac etymology];
- 4) шум. *mar* ‘воша’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *má ‘воша’ [Austriac etymology];
- 5) шум. *du* ‘все, весь’. *du3* ‘все, весь’, *dur* ‘сукупність’; протоаустр. *tUm ‘все, весь’, ‘численний’ [Austriac etymology];
- 6) шум. *kur* ‘гора’ [Дьяконов 1967, 56]; протоаустр. *rU ‘гора’, протоавстроаз. *bəru ‘гора’, мунда *buru*, протоавстронез. *ogo ‘гора, пагорб’ [Austriac etymology];
- 7) шум. *tab* ‘горіти’ [Halloran]; протоаустр. *TVw ‘вогонь’, ‘гарячий’;
- 8) шум. *ba; ru; sum* ‘давати’ [Halloran]; протоаустр. *wVj ‘давати’;
- 9) шум. *GIŠ* ‘дерево’ [Сулейменов 1990, 546]; протоаустр. *XVw ‘дерево’; протоавстроаз. *Cəhua ‘дерево’, протоавстронез. *kaSiw ‘дерево’ [Austriac etymology];
- 10) шум. *sud, sù; su* ‘віддаляти’, ‘витягувати’; ‘далекий’, ‘довгий’ [Halloran]; протоаустр. *ʔəVŋ ‘довгий’ [Austriac etymology];

11) шум. *a-ra* 'дорога, шлях' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від *a* 'де' + *ra* 'йти', 'нести'); *du₁₀-ús* 'дорога' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від *du₁₀* 'хороший' + *ús* 'прямувати') [Halleran]; протоаустр. *ra 'дорога' [Austrie etymology];

12) шум. *ia, i* 'жир', 'масло', 'вершки' [Halleran]; *li. li2* 'жир, масло; вершки' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *IVna, 'жир, олія'; протоавстроаз. *Iəñ 'жир' [Austrie etymology];

13) шум. *šur, sur* 'дощити', 'лити(ся)', 'чавити (сік)'; *šeg* 'дощ', 'дощити' [Halleran]; протоаустр. *ʔʒVʔn 'дощ'; протоавстронез. *quzaN 'дощ'; мунда *кəʒʔ* 'дощ', протомьяо-яо **SčaL.C* 'дощ' [Austrie etymology];

14) шум. *gēštun3; tun3* 'сумка'; 'шлунок' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *tVn 'живіт', 'пуп' [Austrie etymology];

15) шум. *sig₇ se₁₂(-g), sa₇(-g)* 'жовтий', 'зелений', 'блідий', 'давати життя', 'створювати', 'жити', 'прекрасний', 'садити', 'виполовувати бур'яни' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від *si* 'стебло' + *ég*, 'зрошувати') [Halleran]; протоавстроаз. *cVj* 'жовтий'; протов'єт. *Сaj* 'жовтий'; протокхмуй. **sa:j* 'жовтий';

16) шум. *gú, kī* 'земля', 'місце', *kur* '(чужа) земля' [Halleran]; протоавстроаз. **koh/*gə* 'острів'; тай. *ko.A* 'острів'; кхмер. *Каоh* острів [Austrie etymology];

17) шум. *ul* 'зірка', 'орнамент' [Halleran]; шум. *mul* 'сяяти'; *mul; mul2, mul4* 'зірка; сяяти, випромінювати (світло)'; *mulan* 'зірка', *mul-an* 'небесна зірка' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *laʔn 'зірка; місяць'; протоавстронез. *bulaN 'місяць' [Austrie etymology];

18) шум. *gug* 'зуб; дзьоб' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *ŋVk 'зуб', 'ясна'; прототай. *hɲiak* 'ясна', 'зябра' [Austrie etymology];

19) шум. *tu* 'ім'я' [Halleran]; протоаустр. *PVN 'ім'я'; протомьяо-яо *mruaB 'ім'я'; протоаустр. *mih 'ім'я' [Austrie etymology];

20) шум. *gu₇, kú* 'їсти', 'їжа' [Halleran]; шум. *gub* 'їсти' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *ɥur 'їсти, сидіти'; протоавстроаз. **hu:p/*ha:p* 'їсти' [Austrie etymology];

21) шум. *gag, kak* 'цвях', 'клинець', 'кістка', 'коліно' [Halleran]; протоаустр. *СəС-*, протокагуй. **ha:ŋ* 'кістка' [Austrie etymology];

22) шум. *úr* 'корінь', 'основа' [Halleran]; *arina* 'корінь' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *ʔrEʒ 'корінь, повзуча рослина'; протоавстронез. *waRej 'виноградна лоза', 'повзуча рослина', 'корінь' [Austrie etymology];

23) шум. *umun* [*u3-tun; u3-tu-un; umun* 'кров' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *hVm 'кров' [Austrie etymology];

24) шум. *pad, paḏ_x* 'кусати'; *zú...kud/ku₅* 'кусати'; to bite (*zú* 'зуб' + *kud/ku₅*, 'різати') [Halleran]; протоаустр. *KVt [Austrie etymology];

25) шум. *ba-rV* 'літати', 'тікати' [Halleran]; протоаустр. *paŋ 'літати'; протопалаунг. *pVt 'літати' [Austrie etymology];

26) шум. *UD.^dNANNA* 'місяць', 'місячне світло' [Halleran]; протоаустр. *laʔn* 'зірка', 'місяць'; прототай. *P-ʔni anA 'місяць' [Austrie etymology];

27) шум. *uzu* 'м'ясо' [Halleran]; протоаустр. *ʔsaʔsi 'м'ясо'; протоавстронез. *asi, *Sesi 'м'ясо' [Austrie etymology];

28) шум. *lillan* 'зерно' [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *IVŋ 'насіння, яйце'; протоавстроаз. **lə:ŋ / *Iə:ŋ* 'насіння, яйце' [Austrie etymology];

29) шум. *ASH* 'рисочка', 'одиниця' [Сулейменов 1990, 547]; протоаустр. *ʔVʔc 'один'; протоавстронез. **asa, *esa, *isa* 'один' [Austrie etymology];

30) шум. *umbin* 'пазур', 'кіготь', 'копито', 'волосся', 'шерсть', 'спиця', 'колесо' [Halleran]; протоаустр. *mVŋ* 'кіготь, ніготь'; протов'єт. *məŋʔ 'кіготь, ніготь'; протокхмуй. *muəŋ 'кіготь, ніготь'; протоавстроаз. *hVm, IVm* 'кіготь, ніготь' [Austrie etymology];

31) шум. *mur, ur₅* [GAR] 'легені', 'печінка' [Halleran]; протоавстроаз. *luom, протокагуй. *luom, протов'єт. *lom 'печінка' [Austrie etymology];

32) шум. *si* ‘наповнювати’; *sig* ‘лити’, ‘відливати (з металу)’, ‘залити у форму’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *CVk ‘повний’, ‘важкий’ [Austriac etymology];

33) шум. *du*; *gin*, *gen* ‘ходити’, ‘йти’, ‘приходити’ [Halloran]; протоаустр. *tVʔη ‘приходить, йти’; прототай. *dVη ‘приходити, з’являтися’ [Austriac etymology];

34) шум. *ku*₆; *kīn*/*kin*^{ku6} ‘риба’ [Halloran]; протоаустр. Proto-Austriac: *kVʔn ‘риба’, ‘змія’; протоавстроаз. *gi:η/*gi:εη ‘змія’ [Austriac etymology];

35) шум. *si* ‘ріг’ [Halloran]; шум. *siam* ‘роги’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *ʔcVηu ‘кістка’, ‘ріг’; протоавстроаз. *CəCʔi aη ‘кістка’ [Austriac etymology];

36) шум. *ur* ‘собака’ [Halloran]; шум. *urgir*, *urki* ‘собака’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *IVr, мунда *Khr solog*, протомяо-яо *kluC, протоавстронез. *kuli ‘собака’ [Austriac etymology];

37) шум. *ḡiri* ‘нога’ [Дьяконов 1967, 48]; протоаустр. *kVη ‘нога’, ‘промежина’; протоавстроаз. *kɔ:η/*kaη ‘нога’; протоаустр. *ʔɔVη ‘нога, ступня’ [Austriac etymology];

38) шум. *šarag* ‘сухий’; *šu-ru-ug*, *šaragx* ‘висушувати’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; протоаустр. *ʔraɔ ‘сухий’; протоавстроаз. *rajh ‘сухий’ [Austriac etymology];

39) ANE (ENE) вказівний займенник ‘те, та, той’ [Сулейменов 1990, 545]; протоаустр. *neʔ, протокатуї. *neʔ, протов’ет. *naʔ, протопалаунг. *n[e]ʔ ‘цей, той’ [Austriac etymology];

40) шум. *lum* ‘добриво’, ‘хмара’ [Halloran]; шум. IMUD ‘хмара?’; протоаустр. *mV[r], *mVt ‘хмара’; протоавстроаз. *məl, протоаустр. ‘хмара’; протоавстронез. *lemer ‘хмара’ [Austriac etymology];

41) шум. *ten*; *te-en* ‘холод’ [Halloran]; протоавстроаз. ηVn/ηVη ‘холод’; протоавстронез. *ḡiŋin ‘холод, холодний’ [Austriac etymology];

42) шум. *a’ba* ‘хто’ [Дьяконов 1967, 63]; протоаустр. *pV(w) ‘хто’, ‘що’; протоавстроаз. *bVw ‘хто’; протоавстронез. *ара ‘хто’ [Austriac etymology];

43) шум. *nitaḥ-dam>*nitalam* ‘чоловік’ [Дьяконов 1967, 49]; протоавстронез. *mu(ḥ) túh, mu(N)t’uq, mat’ah ‘ворог’ [Пейрос 1988, 328]; шум. *lulu* ‘чоловік’ [The Pennsylvania Sumerian Dictionary]; індонез. *lelaki*, тагал. *lalaki* ‘чоловік’ [Мосенкіс 1997, 16];

44) шум. *gú* ‘шия’, ‘потилиця’, ‘загрівок’, ‘берег річки’, ‘бік’, ‘сторона’, ‘край’; *gun* [GÚ-UN] ‘загрівок’ [Halloran]; протоаустр. *kUʔ, протоавстроаз. *kɔ, мунда *konko* ‘шия’ [Austriac etymology];

45) шум. *eme* ‘язик’ [Дьяконов 1967, 41]; протоавстронез. *SVmV, протоавстроаз. *Sema, прототай. *ma ‘язик’ [Austriac etymology].

На основі порівняльного аналізу вищезазначених прикладів співзвучності у фундаментальній лексиці шумерської, протоаустрічних, протоавстроазіатських, протоавстронезійських, прототай-кадайських, протокхмерських, протокхмуйських, протопалаунгських та протомяо-яо мов та діалектів автор цієї статті виявив ряд відповідностей фонологічних систем шумерської мови та протоаустрічних діалектів:

- лабіальному вибуховому *b* (*ba-rV* ‘літати’, ‘тікати’) перед задньоязиковим *a* в анлауті, або в інлауті, на другій позиції, між двома голосними задньоязиковими *a* в шумерській мові відповідає вибуховий *p* у протоаустр. *paŋ ‘літати’; протопалаунг. *pVr ‘літати’; шум. *a’ba* ‘хто’; протоаустр. *pV(w) ‘хто’, ‘що’; протоавстроаз. *bVw ‘хто’; протоавстронез. *ара ‘хто’; в ауслауті шумерському *b*, іноді в інлауті, а також в ауслауті аустричному лабіальному *W* відповідає шумерський вибуховий *b*: *ba* – *wVj; *tab* – *TVw;

- шумерському сонорному *m* в анлауті відповідають *m* та вибуховий лабіальний *b* у протоаустрічному: *mulan* ‘зірка’ – *bulaN ‘місяць’; *mar* – *má;

- свистячому *s* у шумерській в анлауті, а також *z* в інлауті відповідає протоаустр. *s* в аналогічних позиціях: *siki*, *sig* – *ʔsVk; *uzu* – *ʔsaʔci, *asi, *Sesi;

- дентальному анлаутному дзвінкому *d*, іноді глухий *t* в шумерській мові відповідає глухий дентальний *t* в аналогічних позиціях у протоаустрічних формах: *du*, *dur* – *tUm; *tab* – *TVw; *tun3* – *tVñ;

- шумерський *r* у більшості випадків відповідає протоаустр. *r*: *kur* – *rU, *bəṭu, *ogo;
- велярні шумерські *k* та *g* відповідають у різних позиціях протоавстроаз. *k*, *g*, іноді *x*: GIŠ – *XVw, *kaSiw ‘дерево’; *gú*, *kí kur* – *koh/*gɔ, *ko.A Kaoh*;
- шумерський *l* відображається у протоаустр. *l*: *lillan* – *lVŋ;
- шум. *n* в інлауті або ауслауті відображається у протоаустр. *n*: ANE (ENE) – *neʔ, протокаутій. *neʔ, протов’ет. *na.

Крім того, слід зазначити, що як у шумерській мові міг відбутися перехід *r* у *h* (наприклад, шум. *ruš* ‘лютий’ передається як *huš*, і тут іде мова про дзвінкий або слабкий *y* або увулярний “французький” *r* [Канева 1996, 22]), так і в аустричних прамовах можна помітити таке ж чергування: протоаустр. *v, протоавстронез. *R, протоавстроаз. *h [Austrian etymology].

Серед основних особливостей рефлексії та аблаутного чергування приголосних у системі вокалізму шумерської та протоаустричних мов і діалектів можна виділити такі:

- відображення шумерського *-a-* в анлауті перед велярними *k* та *h* чи *r* в *-a-* в аналогічних позиціях, а також в ауслауті та в V перед губними у протоаустричних: *mah* – *mak; *tab* – *TVw; *mar* – *má;
- шумерський *-i-* в ауслауті чи в інлауті (де іноді чергується з *-a-*) відображається в протоаустр. *-ə-* перед сонорними, в *-a-* або у *v* у протоаустричних: *li*, *li2* – *ləń; *sig₇*, *se₁₂(-g)*, *sa₇(-g)* – cVj; GIŠ – *XVw; *giri* – *kVŋ;
- шумерський *-u-* в інлауті відображається в *u*, *o*, *a* та *v* в аналогічних позиціях у протоаустричних чи протоавстронезійських лексемах: *mul* – *laʔń, *bulaN; *ku₆*; *kīñ*/*kin^{ku6}* – *kVʔn *gub* – *vup, *hu:p/*ha:p.

Фонетичні паралелі свідчать більше про запозичення з одних мов до інших або про субстратні явища, ніж про генетичну спорідненість. Проте при наявності виявлених автором статті 45 лексичних паралелей між шумерською мовою та реконструйованими протоаустричними, іноді протоавстроазійськими, протоавстронезійськими, прототайкадайськими, протокхмерськими, протокхмуйськими та протопалаунгськими формами у буденній та фундаментальній лексиці можна говорити якщо не про генетичну спорідненість між шумерською та аустричними мовами, то принаймні про набуття спорідненості в результаті “двомовності”, що могла виникнути внаслідок тривалого співіснування на спільній території предків шумерів та носіїв аустричних мов або споріднених з ними за мовами племен.

Коли саме існувала ця “двомовність”, чи було співіснування на певній території предків носіїв шумерської та аустричних мов?

Автор провів розрахунки часової відстані від періоду розпаду за другою константою М. Сводеша, з обрахуванням у процентному відношенні кількості лексики, яка заміщувалася іншими словами у часові проміжки, що відділяють період, до якого відносяться найраніші відомі науці пам’ятки зв’язною шумерською мовою, що належать приблизно до 2500 р. до н.е. [Дьяконов 1967, 44], з яких взято для порівняння лексику у цій статті, та визначений у результаті глотохронологічного аналізу період протоаустричної, чи австро-тайської, “єдності”. Цей період, як зазначають дослідники цієї тематики, закінчився розпадом “протоаустричної прамови” в VII–VI тис. до н.е. [Пейрос 1988, 325]. Тому час розпаду “протошумерсько-аустричної” спільноти слід віднести приблизно до рубежу VII та VI тис. до н.е., коли, за нашими підрахунками, з урахуванням того, що за кожен тисячу років періоду між появою найперших відомих науці шумерських писемних джерел та розпадом “протоаустричної прамови”, що охоплює більше ніж 3,5 тис. років, відбувалося поступове заміщення стослівного списку на 26%.

Дослідники зазначеного питання констатували співзвучність так званого лексичного “культурного шару”, тобто спеціалізованої лексики, а також культових термінів в австронезійських мовах та шумерській, індоєвропейських, протозахідно- та протосхідно-кавказьких, баскській тощо: шум. *hur* ‘ліс’, праокеанійськ. *halas ‘священний гай’

[Мосенкіс 1997, 24]; шум. *urudu* ‘мідь’, баск. *burdin* ‘залізо’ [Іванов 1983, 22], сванськ. *berej* ‘залізо’ [Мосенкіс 1997, 27], протоавстронез. *baŋi ‘метал’ [Кулланда 1983, 79; Мосенкіс 1997, 27]; шум. *gi(g)*, *gib* ‘пшениця’ [Історія Древнього Востока 1983, 114], і.-є. *(H)aiǵ ‘овес’, протопівн.-кавк. *HVbvgV/*HVgVbV ‘вид злаку’ [Старостин 1988, 121], протоавстронез. *qubi ‘ямс’ [Кулланда 1983, 29]. Спостерігається також співзвучність слів і лексичних праформ, що означають такі господарські та культурні терміни, як “срібло”, “сокира”, “землероб”, “ячмінь”, “посудина”, “свиня”, “мед”, “молоток”, “цвях”, “сакральний птах”, “правитель” тощо, у шумерській, протоавстронезійській, протоіндоевропейській, протопівнічнокавказькій, іберійських, мінойській, давньогрецькій, латинській, хаттській мовах [Мосенкіс 1997, 18–37].

Зв’язок протошумерів та предків носіїв австралійських мов з давніми австронезійськими та океанійськими культурами відображається в міфах шумерів про зародження життя на острові Дільмун (сучасний Бахрейн за писемними даними початку III тис. до н.е.) [Емельянов 2003, 30], а також в уявленнях шумерів щодо походження їхньої цивілізації (писемності, будівництва міст, металургії, землеробства) з найдавнішими мешканцями Месопотамії, які персоніфікувалися в образах Енкі – володаря океану, бога мудрості та створення культури [Кондратов 1968, 120; Мосенкіс 1997, 19].

Ця теза зовсім не заперечує висновки автора, зроблені в попередніх статтях, про існування протошумерсько-алтайської мовної спільноти, що розпалася не пізніше кінця V тис. до н.е. [Храновський 2011, 232; Храновський 2012б, 167–168]. Спорідненість шумерської мови з алтайськими могла виникнути внаслідок тривалого співіснування предків носіїв цих мов на спільній території. У міфах шумерів постає гора під назвою Сумеру, і ця назва співзвучна з тюрксько-сибірською назвою гори Белуха [Храновський 2012а, 590–608], назва якої, на переконання ряду дослідників, зокрема й автора цієї статті, етимологізується від назви території розселення давніх тюрків, виявленої в написі на пам’ятнику Куль-Тегіну (VIII ст. н.е.), де зустрічається поетичний фразеологізм “турк ыдук йери-субы”, що дослівно означає “Священна тюркська Земля-Вода”, а поетично – “Священна тюркська країна”. Словосполучення “йер-суб” у зазначеному давньотюркському поетичному виразі, на думку О. Сулейменова, могло зазнати й перестановки складових та звучати “Суб-йер” [Сулейменов 1990, 558–559]. З території Південного Сибіру чи Центральної Азії на територію Месопотамії та сусіднього Ірану могли потрапити племена, що перебували на спільній з протоалтайцями території та мали з ними тісний мовний і культурний контакти.

Автор цієї статті допускає й можливість запозичення прототюрками шумер. *dingir* внаслідок культурних контактів, як і ймовірність запозичення цього терміна з протоавстронезійської лексики, носіями якої могли бути племена, в діалектах яких існував до приходу протошумерів прототигридський або протоевфратський субстрат Південної Месопотамії. Протоавстронезійці могли потрапити до Передньої Азії, здійснюючи каботажне плавання вздовж узбережжя Цейлону, Індії, Аравійського півострова [Кулланда 1983, 80–81]. У зв’язку з цим, на думку автора, як шумер. *dingir*, так і д.-тюрк. *tängri*, що також близьке за звучанням до чуваського. *тенгир* ‘море’, тур. *deniz* ‘море’, туркм. *deňiz* ‘море’, можуть походити від імені одного з головних божеств полінезійського пантеону – Танга Роа, покровителя моря, морських тварин і рибалок. Ім’я цього божества складається з двох слів: рап. *taga* ‘підліток, юнак’, *roa* ‘великий’ [Мифы, предания и легенды острова Пасхи 1978, 339].

Предки носіїв шумерської мови могли відділитися від носіїв протоавстралійських діалектів і дістатися до Месопотамії як морським шляхом, так і через Індостанський півострів, ще не набувши в мові значних відмінностей від австразіатських та австронезійських, зокрема протоіндонезійських, діалектів. Тут слід зазначити, що дослідники виявили у протодравідській, прадеканській та протопівденнодравідській лексиці сліди протоавстронезійських, західноавстронезійських та західноіндонезійських запозичень культурної лексики, зокрема назви рису, гарбуза, риби, хатнього начиння, тропічних

плодів, і контакти між цими спільнотами вчені відносять до періоду від V–IV до початку II тис. до н.е. [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 87].

Наявність вищезазначених спільних елементів у культурній лексиці протошумерської та протоаустричних мов відображає реалії розвитку суспільства вже після зародження землеробства, скотарства, ремесел та початку розвитку ранньокласових відносин, вже після розпаду протошумерсько-аустричної спільноти, і тут порівняльний глotoхронологічний аналіз як фундаментальної й буденної лексики, так і господарсько-культурних термінів слід здійснювати, порівнюючи шумерську мову не лише з протоаустричною, а й з мовами, що утворилися у результаті її розпаду, зокрема з мовами мунда, які поширилися на території Індостану ще до приходу аріїв, що могло б більше висвітлити питання етногенезу шумерів.

СКОРочЕНІ НАЗВИ МОВ

Баск. – баскська, д.-тюрк. – давньотюркська, і.-с. – індоєвропейська, індонез. – індонезійська, кхмер. – кхмерська, праокеанійськ. – праокеанійська, протоавстроаз. – протоавстроазіатська, протоавстронез. – протоавстронезійська, протоаустр. – протоаустрична, протов'єт. – протов'єтнамська, протокаутуй. – протокаутуйська, протокхмуї. – протокхмуїська, протопалаунг. – протопалаунгська, протопівн.-кавк. – протопівнічнокавказька, прототай. – прототайська, рап. – рапануйська, сванськ. – сванська, тагал. – тагальська, тай. – тайська, тур. – турецька, туркм. – туркменська, шум. – шумерська.

ЛІТЕРАТУРА

- Андронов М.С.* О типологическом сходстве новоиндийских и дравидийских языков // **Лингвистическая типология и восточные языки.** Москва, 1965.
- Андронов М.С.* О характере декано-уральских аналогий // **Языковые универсалии и лингвистическая типология.** Москва, 1969.
- Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В.* Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // **Древний Восток. Этнокультурные связи.** Москва, 1988.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В.* **Индоевропейский язык и индоевропейцы.** Ч. 2. Тбилиси, 1984.
- Дьяконов И.М.* **Языки древней Передней Азии.** Москва, 1967.
- Дьяконов И.М.* Шумерский язык // **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.
- Еловков Д.* О сходстве и различиях бирманского, тамильского и кхмерского языков // **Лингвистическая типология и восточные языки.** Москва, 1965.
- Емельянов В.* **Древний Шумер. Очерки культуры.** Санкт-Петербург, 2003.
- Ефимов А.Ю.* Аустрические языки // **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.
- Иванов В.В.* **История славянских и балтийских названий металлов.** Москва, 1983.
- История Древнего Востока.** Часть 1. Месопотамия. Москва, 1983.
- Іжик М.* **Мадагаскар та Індонезія: мовна стежка між родинами.** Київ, 2010.
- Канева И.Т.* **Шумерский язык.** Санкт-Петербург, 1996.
- Кондратов А.М.* **Погибшие цивилизации.** Москва, 1968.
- Кулланда С.В.* Материальная культура и экономика народов Западной Индонезии в дописьменный период (по лингвистическим материалам) // **Народы Азии и Африки,** 1983, № 5.
- Лекомцев Ю.К.* Аустроазиатские языки // **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.
- Мейе А.* **Сравнительный метод в историческом языкознании.** Москва, 1954.
- Мифы, предания и легенды острова Пасхи.** Москва, 1978.
- Мосенкіс Ю.Л.* **Минойский, прототигрский, австронезийский?** Киев, 1997.
- Мосенкіс Ю.Л.* **Проблеми дослідження генетично невизначених мов.** Київ, 1996.
- Пейрос И.И.* Австро-тайская гипотеза и контакты между сино-тибетскими и австронезийскими языками // **Древний Восток. Этнокультурные связи.** Москва, 1988.
- С.А. Старостин* // **Monumenta Altaica.** – <http://altaica.narod.ru/personalia/starostin.htm>
- Савченко А.Н.* **Сравнительная грамматика индоевропейских языков.** Москва, 1974.

Сводеи М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов (на материале племен эскимосов и североамериканских индейцев) // **Новое в лингвистике**. Вып. 1. Москва, 1960.

Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // **Древний Восток. Этнокультурные связи**. Москва, 1988.

Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика // **Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока**. Часть 1. Москва, 1989.

Тищенко К.М. **Основы мовознавства**. Київ, 2007.

Храновський В.А. Чи споріднена шумерська мова з тюркськими? // **Східний світ**, 2011, № 3.

Храновський В.А. Гора Сумеру у міфах індійців та тибетців, Сумбер (Сумер) у тюрків та монголів, Суб Йер (Йер-Суб) у давніх тюрків Сибіру // **Цирендоржівські читання–2012 (V). Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії**. Київ, 2012a.

Храновський В.А. Шумерсько-алтайські та тюрко-монгольсько-тунгуські паралелі // **Східний світ**, 2012б, № 1.

Шумерський язык // http://ru.wikipedia.org/wiki/Шумерський_язык

Austric etymology // <http://starling.rinet.ru>

Austric relationship of Sumerian Language // asiapacificuniverse.com/pkm/sumer.htm

Benedict P.K. **Austro-Thai language and culture**. New Haven, 1975.

Burrow T., Emeneau M.B. **Dravidian borrowings from Indo-Arian**. Berkeley, 1962.

Diffloth G. Mon-Khmer initial palatals and 'substratumized' Austro-Thai // **Mon-Khmer studies**. VI. Honolulu, 1977.

Halloran J.A. **Sumerian lexicon** // <http://www.sumerian.org>

The Pennsylvania Sumerian Dictionary // <http://psd.museum.upenn.edu/epsd1/index.html>

Schmidt W. **Die Mon-Khmer-Völker. Ein Bindeglied zwischen Völkern Zentralasiens und Australasiens**. Braunschweig, 1906.

Shorto H.L. **A dictionary of the Mon inscriptions from the sixth to the sixteenth centuries**. London, 1971.